

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(59): 198-200

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

देबाशिषमहापात्रः

गुजरातविश्वविद्यालयः,
गुजरात

कालिदासरचितमहाकाव्ये विवाहसंस्कारः

देबाशिषमहापात्रः

उपत्रमः-

वैदिककालात् गृहस्थाश्रमस्य पवित्रकार्यकर्तुं विवाहः आवश्यकः इति मन्यते। ऐतरेयब्राह्मणे उक्तं यत् - भार्याहीनपुरुषस्य यज्ञकार्यं कर्तुं न अर्हति। महाकवि कालिदासः एतस्य तथ्यस्य प्रचारं कुर्वन् कुमारसम्भवमहाकाव्ये लिखितम् अस्ति-

त्रियाणां खलु धर्म्याणां सपत्न्यो मूलकारणम्॥

विवाहः जीवनस्य अत्यावश्यकभागः अस्ति। न केवलं धार्मिकप्रयोजनार्थं अपितु भविष्यपुस्तकानां सुनिश्चित्यै विवाहस्य उद्देश्यं सिद्धः भवति।

विवाहः-

भारतीयधर्मशास्त्रानुरोधेन प्रमुखषोडशसंस्कारेषु विवाहसंस्कारः अन्यतमश्रेष्ठसंस्कारः। (विवहघञ्) “वि” उपसर्ग “वह्” धातोः “घञ्” प्रत्यययोगे विवाहशब्दो निष्पद्यते। धर्मार्थकाममोक्षार्थं विवाहः करणीयः। केषाञ्चिदाचार्याणां मते पुत्रकामार्थं विवाहः त्रियते। पूर्वापरसर्वाधिकं एकविंशति (२१) पुरुषान् उद्धरति पुत्रः। वरकन्ययोः वैवाहिकजीवने सुखसमृद्धिः, सुपुत्रपुत्री, यशः, धनम्, सम्मानायुवृद्ध्या दिकारणाय विवाहसंस्कारकार्यं त्रियते।

विवाहः एव जीवनस्य आधारशिला यस्मिन् सम्पूर्णगृहं अवलम्बते। यदा एषा वैवाहिकशीला भग्नं भवति तदा सर्वं जीवनं जर्जरं भवति। कालिदासः स्वकाव्येषु विवाहे निहितानां नैमित्तिकवैवाहिक-रीतिपरम्पराणां कर्मणां च वर्णनं शास्त्रलोकपरम्पराणाम् आधुनिकसमाजः प्राचीनपरम्पराणां प्रेरणां प्राप्नोति।

कुमारसम्भवेविवाहवर्णना-

विवाहस्य उद्देश्यं कुमारसम्भवमहाकाव्ये वर्णितम् अस्ति- अतः आर्हर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने इत्यत्र वर्णितभगवतशंकरस्य अस्मात् कथनात् पुत्रं प्राप्तुं भवति। एवं प्रकारेण विवाहस्य उद्देश्यं बालकः प्राप्तुं उत्तराधीकारी सुनिश्चित्य व्यक्तित्वस्य सिद्धिः च भवति। भौतिकप्रजत्या सह। प्रत्येकं पिता स्वपुत्री यौवनं प्रविशति एव सुगृहवधूविषये चिन्तां करोति। यतः कन्या परदेशीयधनमिति उक्तम्। इदं सुभाषितं महाकवि कालिदासेन अर्थोहि कन्या परकीय एव इत्यत्र सुन्दरं प्रतिपादितम् अस्ति। सर्वेषां चिन्ता अस्ति यत् तेषां पुत्री विवाहयोग्या अस्ति वा इति। यदा च उपयुक्तः वरः लभ्यते तदा बालिकायाः पिता निश्चिन्तः भवति। एतदेव कारणं यत् पार्वतीनां पिता हिमालयः पार्वत्याः विवाहः शिवेन सह भवति इति देवर्षी नारदः पूर्वानुमानं कृतम्। यथा कालिदासः उक्तम्-

तां नारदः कामचरः कदाचित्कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे।

समादिदेशाकवधूं भवित्रीं प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्य॥

गुरु प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्यास्तस्थो निवृत्तान्यवशाभिलाषः।

(कुमारसम्भवम् १-५०-५१)

आधुनिकसमाजस्य बालिकायाः पिता भवितुं पापः दृश्यते। दरिद्रैः सह याचमानं दृश्यते। किन्तु महाकवि कालिदासः एव कुमार्याः कन्यापितुः च सम्मानार्थं लिखितम् अस्ति-

अयाचितारं न हि देवदेवमद्भिः सुतां ग्राहयितुं शशाक। (कुमारसम्भवम् १-५१)

Correspondence:

देबाशिषमहापात्रः

गुजरातविश्वविद्यालयः,
गुजरात

अत्र उल्लिखितं यत् पार्वत्याः पिता हिमालयस्य स्वपुत्रीं जाचयितुं महादेवस्य निकटं न गतः। किन्तु महादेवः स्वयमेव विवाहप्रस्तावं प्रेषयति चेत् एव मम पुत्रीं दास्यामि इति अवदत्। विवाहस्य निश्चयार्थं मध्यस्थस्य साहाय्यम् अपेक्षितम् अस्ति। यतः विवाहे एव गमनेन आनन्दस्य भयं भवति। अतः विवाहसम्बन्धः केवलं मध्यस्थद्वारा एव नियतः भवति। कुमारसम्भवे कालिदासः एतत् संस्कारं प्रयुक्तवान्। अतः सुन्दरं व्यज्यते -

अभ्यर्थनाभंगभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽवलम्बतेऽर्थे॥

(कुमारसम्भवम् ११-१)

शिवपार्वत्याः विवाहे महादेवः स्वयमेव बालिकायाः कृते याचना कृतवान्। सप्तमिण्डलं च मध्यस्थतां कर्तुं आह्वानं कृतवान्। महादेवः अवदत् यत् भवन्तः मम पक्षतः हिमालयात् पार्वतीं प्रार्थयतु यतोहि मध्यस्थेन स्थापिते सम्बन्धे बाधकं नास्ति। यथा-

तामस्मदर्थे युष्माभिर्याचितव्यो हिमालयः।

वित्रियायै न कल्पन्ते सम्बन्धाः तदनुष्ठिताः॥

(कुमारसम्भवम् ६-२९)

बालिकायाः विवाहनिर्धारणे माता अपि महत्वपूर्णा भूमिका निर्वहति इति तथ्यं कालिदासः कथयति- प्रायेण गृहिणी नेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बितः। प्रत्येककन्यायाः पित्रा स्पष्टतया अभिव्यज्यते यः सुन्दरः। आर्यः च वरम् इच्छति। कालिदासः कुमारसम्भवे वरस्य स्वरूप विषये उक्तम्-

वपुर्विरूपाक्षलक्ष्यजन्यता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु।

वरेषु यद्वालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने॥

(कुमारसम्भवम् ५-७२)

मुख्यतया वरस्य त्रयः आवश्यकाः गुणाः सन्ति- सुरूपः, महान् वंशः, धनं च किन्तु महादेवस्य एतेषां त्रयाणां सुगुणाणाम् अभावः अस्ति। त्रिनेत्रं विकृतं रूपम्। तस्य जन्म वंशस्य प्रमाणं नास्ति सदा दिगम्बरः एव तिष्ठति। येन ते वैभवहीनाः नियताः भवन्ति। पारस्करगृहसूत्रे गोत्रे शीतशरीरवयो विधाधनेषु वरस्य निम्नलिखितलक्षणानि उल्लिखितानि सन्ति। तेषां विवाहः बाधितः भवति। ज्योतिषशास्त्रं अनुसारं यस्याः बालिकायाः कुण्डल्यां प्रथमे, सप्तमे, अष्टमे, वा द्वादशस्थाने मंगलग्रहः भवति सा माङ्गलिकः अस्ति। तेषां विवाहः विलम्बः भवति। तस्या वैवाहिकजीवनमपि सुन्दरं नास्ति। भारतीयसंस्कृतौ अष्टविधविवाहस्य नियमः उल्लेखः भवति। तेषु महाकविकालिदासकृतकुमारसम्भवे प्राजापत्य-गान्धर्व-आसुरविवाहानां वर्णना दृश्यते। प्राचीनकाले आत्मविवाहं इति प्रचलितः अपि आसीत्।

प्राजापत्यविवाहः-

प्राजापत्यविवाहव्यवस्थायां वधोः पिता वधूं वराय आवश्यकैः संस्कारैः वस्त्रैः च अलङ्कृत्य उपस्थापयति। यथोक्तं धनाय धर्मसूत्रे वर्णितम् अस्ति।

“आच्छाद्यऽलङ्कृत्यै वा सहधर्मचर्यतां इति प्राजापत्यः॥”

कुमारसम्भवमहाकाव्ये शिवपार्वतीविवाहप्रसङ्गे प्राजापत्यविवाह-विधिः उल्लिखितास्ति। अत्र पिता हिमालयः तस्य वन्धुभिः सह आशीर्वादं दत्वा सुन्दरं अलङ्कारं दत्तवान् इति उल्लेखः अस्ति।

अलङ्कारयावंकमुदीशिताशीः सा मण्डनान्मण्डनमन्वयुडन्ता।

सम्बन्धि भिन्नोऽपि गिरेः कुलस्य स्नेहस्तदेकायतनं जगाम॥

गान्धर्व-इच्छन्त्या स्वयं संयोगो गान्धर्वः एतस्याः परिभाषया-नुसारेण गान्धर्वविवाहस्य आधारः प्रेम एव।

आसुरविवाहः-

यस्मिन् विवाहे कन्या वस्तुरूपेण विवाहिता भवति, तत् विवाहः आसुरविवाहः इति कथ्यते। अयं विवाह विषये अप्रत्यक्ष रूपेण रघुवंशे वर्णितम् अस्ति-दुहितु शुल्कसंस्थया इति।

स्वयंवरणविवाह पद्धतिः- सुप्तसिद्धाष्टविधविवाहनियमेषु स्वयंम्बर-विवाहनियमेषु स्वयंम्बरविवाहनियमेषु स्वयंम्बरविवाहस्य वर्णितं न भवति। परन्तु सूत्रेषु ऋग्वेदेषु च स्वयंवरविवाहव्यवस्थायाः परोक्षसूचनाः सन्ति। सीतायाः च स्वयंम्बरः रामायणकाले अपि तु द्रौपदीस्वयंम्बरविषये महाभारते वर्णितम् अस्ति। स्वविवाहे वधूः स्वस्य वरं चिनोति। विशेषतः राजपरिवारादयः योग्याः जनाः बालिकायाः मातापितृभिः आमन्त्रिताः भवन्ति। महाकविकालिदासः रघुवंशे ब्रह्मचर्यप्रसङ्गे विवाहविधिं वर्णितवान्। विदर्भदेशस्य राजाभोजः स्वभगिन्याः इन्दुमतीस्वयंम्बरं प्रति अजं आमन्त्रयति। महाकवि कालिदासस्य वचने-

अथेश्वरेण त्रथकैशिकानां स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः।

आप्तः कुमारानयोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः॥

(रघुवंशम् ५-३९)

“स्वयंम्बर समाद्यतराजलोकं” स्पष्टं भवति यत् स्वयंम्बरे शतशः राजनः आमन्त्रितः आसन्। इन्दुमती इत्यस्य विवाहवर्णने आत्मविवाहस्य विस्तारेण उल्लेखः कृतः अस्ति। यस्य अनुसारं स्वयंवरसभायां बहवः राजनः उपविष्टाः सन्ति तथा च तेनैव मार्गणि इन्दुमती वैवाहिक वेशेण पालकीयां उपविष्टा आगच्छति। तदनन्तरं राजानां वंशावलीविदः सुनन्दः इन्दुमती राज्ञा समीपं मीत्वा परिचयं करोति। इति पद्धत्याः इन्दुमति अजस्य सह विवाहं करोति।

विवाह मुहूर्तः-

शिवपार्वत्योः विवाहवर्णने कालिदासः विवाहमुहूर्तस्य सटीकं उल्लेखं कृतवान्। हिमालयः शुक्लपक्षे लग्ने सप्तमस्थाने पार्वत्याः विवाहं सम्पन्नवती। तदनन्तरं उदयात् तृतीयेमैत्रकाले यदा उत्तरफाल्गुनीनक्षत्रं चन्द्रेण सह संयुज्यते स्म तदा साध्वस्त्रीभिः कुमारसम्भवे वर्णितं पार्वत्याः षोडशां अलङ्कारं कृतम्।

मैत्रे मुहूर्ते शशलाच्छनेन योगं गतासूत्तरफल्गुनीषु।

तस्याः शरीरे प्रतिकर्म चक्रकुर्वन्धुस्त्रियो याः पतिपुत्रवत्यः॥

(कुमारसम्भवम् ७-६)

कालिदासेन उल्लिखितः विवाहकालः ज्योतिषमते अयं पुष्टः, रामायणेन अपि पुष्टिः कृता। रामायणे महर्षिवशिष्टेन उत्तरफाल्गुनी-नक्षत्रं रामसहितानाम् सर्वेषां भ्रातृणां कृते विवाहस्य सर्वोत्तमम् इति वर्णितम् अस्ति।

विवाहसंस्कारः- कालिदासः रघुवंश-कुमारसम्भवमहाकाव्ये विवाह-संस्कारेषु प्रवृत्तानां संस्काराणाम् वर्णनं करोति। येषु मधुपर्कदानं। पाणिग्रहणं लाजाहुतिः इत्यादयः उल्लेखनीयाः सन्ति। सूत्रसाहित्ये मधुकार्यस्य विधिः निर्दिश्यते। तदनुसारं वरं मधुपार्केण पूज्यते। पारस्करगृह्यसूत्रानुसारं वधुपिता वराय आसनं पडोदकं, आज्यं, दधिघृतं, मधुं च कांश्यपात्रे त्रिगुणं प्रयच्छति। यत् वरः स्वीकरोति। कालिदासः शिवपार्वतीविवाहसन्दर्भे मधुपर्कपद्धतौ उल्लेखं कृत्वा लिखति यत् हिमालयः महादेवं वररूपे आसने उपविश्याय रत्नानि, मधु, नवजलं च प्रदत्तवन्तः। कुमारसम्भवमहाकाव्ये वर्णितम् अस्ति-

तत्रेश्वरो विष्टरभाग्यथावत्सरत्नमध्यं मधुमञ्च गव्यम्।
नवे दुकूले च नगोपनीतं प्रत्यग्रहीत्सर्वममन्त्रवर्जम्॥

(कुमारसम्भवम् ७-७२)

पाणिग्रहणः-

वैवाहिकसंस्कारेषु पाणिग्रहणं अतिव महत्त्वपूर्णम् अस्ति। अत एव विवाहविकल्पप्रसिद्धेऽस्मिन् विधौ वरवधूः हस्तं धृत्वा वैदिकमन्त्रं जपन्ति। तदन्तरं बालिका भार्या भवति।

रघुवंशमहाकाव्ये पाणिग्रहणस्य सुन्दरं स्वाभाविकं वर्णनं दृश्यते। विवाहसमये राजकुमारः अजः इन्दुमत्याः हस्तं धारयन् यथा अशोकलतायाः पिप्पलीवृक्षः मनोहरः दृश्यते यथा अलंकृतः आसीत्। उत्तम् अस्ति-

हस्तेन हस्तं परिगृह्य वध्वाः स राजसूनुः सुतरां चकासे।
अनन्तराशोकलताप्रवालं प्राप्येव चूतः प्रतिपल्लवेन॥

(कुमारसम्भवम् ७-२१)

शिवपावती पाणिग्रहण प्रसङ्गे उत्तम् अस्ति-

तस्या करं शौलगुरूपनीतं जग्राह ताम्राङ्गुलिमष्टमूर्तिः।
उमातनौ गूढतनोः स्मरस्य, तच्छंकिनः पूर्वमिव प्ररोहम्॥

(कुमारसम्भवम् ७-७६)

अत्र हिमालयस्य स्वपुत्र्याः पार्वत्याः हस्तं शंकरस्य कृते ददाति।

विवाहसमये लाजाहुतिनियमः कुमारसंभवे वर्णितम् अस्ति।

तौ दम्पती त्रीः परिणीय, वह्निमन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ।

स कारयामास वधूं पुरोधारतस्मिन्समिद्धार्चिषि लाजमोक्षम्॥

(कुमारसम्भवम् ७-८०)

पुरोहितः शिवपार्वती त्रयः परित्रमा सम्पन्नं कृत्वा लाजाहोमम् अकरोत्। एतादृशीविधौ महाकविकालिदासः स्वरचितमहाकाव्ये विवाहसंस्कारकविं रचितम्।

सन्दर्भग्रन्थसूची -

१. रघुवंशमहाकाव्यं, रामचन्द्र झा, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी। २०२१
२. कुमारसम्भवमहाकाव्यं, सुधाकर मालवीय, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी। २०२३
३. बौधायन धर्मसूत्रम्, डॉ. नेरन्दकुमार आचार्य, विधानिधिप्रकाशन, दिल्ली। २०१५
४. पारस्करगृह्यसूत्र, चौखम्बा सिरिज आफिस, दिल्ली, १९६६
५. ऐतरेयब्राह्मण, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २०१४
६. गौतमधर्मसूत्र, विधानिधि प्रकारन, दिल्ली, २०१५